

Олена Клименко,
кандидат мистецтвознавства,
науковий співробітник Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Рильського НАНУ

ГОНЧАРСТВО ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК МИСТЕЦЬКЕ ЯВИЩЕ

У статті подано аналіз художніх особливостей гончарства Поділля на прикладі окремих осередків, визначено своєрідність кожного з них у контексті загального розвитку подільської кераміки другої половини XIX – початку XX ст. Публікацію побудовано насамперед на польових матеріалах авторки та вивченні нею музейних колекцій Києва, Опішного, Вінниці, Львова, Тернополя та інших міст. Враховано осмислення гончарства регіону в публікаціях Є. Спаської, Л. Шульгіної, М. Фріде, Ю. Лащука, В. Гудака, Т. Романець, Л. Мельничук, В. Титаренка.

Ключові слова: Поділля, гончарство, декор, орнаментика, миска.

Поділля – один з найбагатших і найрізноманітніших щодо художньо-стильових особливостей гончарних регіонів України. Ця величезна територія охоплює сучасну Вінницьку область, західні райони Черкаської і Кіровоградської, північні райони Одеської і південні Хмельницької та Тернопільської областей. Юрій Лащук виділив на Поділлі дві зони народної кераміки – Східно-Подільську й Західно-Подільську [18, с. 16]. Такий підхід до районування Поділля підтримали й розвинули В. Гудак та Л. Мельничук [5, с. 8-9; 21, с. 197, 203].

Цілеспрямоване дослідження гончарства Поділля як одного з провідних кустарних промислів Подільської губернії розпочалося 1912 року [21, с. 32], коли робилися спроби подати статистично-економічні, історичні відомості, охарактеризувати стан виробництва і (що дуже важливо) піднімалося питання про збереження й підтримку промислу. Перші відомості про керамічне виробництво краю зустрічаємо в загальних розвідках другої половини XIX – початку XX ст., присвячених історії Поділля і населених пунктів Подільської губернії [21, с. 14-32]. Чи не найважливішими джерелами для нас є праці Є. Сіцинського, зокрема «Матеріали до історії цехів Поділля» та «Приходы и церкви Подольской губернии» [32, с. 418-494; 26], де згадуються гончарні цехи Сатанова, Меджибожа, Смотрича,

Кам'янця-Подільського й інших міст і містечок краю, подається історія населених пунктів, перераховуються ремесла, якими займаються мешканці. Серед них – гончарство. Наприклад, завдяки праці Є. Сіцинського вдалося знайти цікаві відомості про гончарство в с. Грим'ячці (нині Віньковецького р-ну Хмельницької обл.), де на початку XX ст. працювало кілька гончарів. Відомості про цей осередок ніде більше не зустрічаються [26, с. 432].

Подальшим важливим етапом у вивченні подільської кераміки стала діяльність О. Прусевича [23; 21, с. 33-36]. Найвагомішою його працею є «Гончарный промысел в Подольской губернии» [27], в якій автор знайомить з результатами власних обстежень гончарних осередків Подільської губернії, торкається історії провідних центрів, перераховує населені пункти, де функціонували гончарні цехи, ставить питання про час виникнення гончарства в окремих містечках та селах, приділяє увагу технології гончарного виробництва, робить спробу охарактеризувати художній бік виробів, ставить питання про районування подільського гончарства, розподіляючи губернію на 2 гончарні зони тощо.

Новий етап у дослідженні подільської кераміки – 1920-і роки [19; 21, с. 37-73], коли працівники музеїв Києва (Кустарний відділ Київського сільськогосподарського музею, Музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка), Москви, Ленінграда здійснили низку експедицій на Поділля. Виїзди Ю. Александровича, Є. Спаської, Л. Шульгіної сприяли накопиченню величезної кількості фактичного матеріалу: зразки виробів подільських гончарів (саме вони становлять основу збірок подільської кераміки Національного музею українського народного декоративного мистецтва (далі – НМУНДМ) [12] та деяких інших музеїв), фіксація термінології, відомості про технологію виробництва тощо. Показовим для них є комплексний підхід до опрацювання матеріалу. Внаслідок цих експедицій з'явилась низка публікацій, які містять надзвичайно цінний матеріал, присвячений окремим центрам, зокрема, Бубнівці (роботи Є. Спаської та Л. Шульгіної) [33; 36] й Жерденівці (Н. Геппенер) [2], а також подільському гончарству в цілому (М. Фріде [35] і Ю. Самарін [31]) та народному мистецтву подолян (А. Зарембський [8]).

У другій половині XX – початку XXI ст. подільську народну кераміку досліджували Ю. Лащук [18; 16; 17, с. 24-31], В. Гудак [5; 3; 4; 6], Т. Романець [28; 29], Л. Мельничук [19; 20; 21; 22; 23; 24], В. Титаренко [34]. Окремі статті присвячено результатам експедиційних обстежень стану гончарного виробництва на Поділлі в другій половині XX ст. з екскурсами в попередні періоди розвитку промислу певних осередків [13; 10;], музейним зібранням подільської кераміки [12] й окремим осередкам [3; 6; 7; 25;

15; 14; 11]. Серед цих наукових праць виділяється ґрунтовна монографія Л. Мельничук, яка є першим комплексним дослідженням подільської народної кераміки з позицій етнології [21]. Окремий розділ присвячено художнім особливостям гончарства регіону [21, с. 195-299].

Мета даної публікації – проаналізувати художні особливості гончарства Поділля на прикладі окремих осередків, визначити своєрідність кожного з них в контексті загального розвитку подільської кераміки другої половини XIX – початку XX ст. У процесі написання статті враховано осмислення гончарства регіону в публікаціях Є. Спаської, Л. Шульгіної, М. Фріде, Ю. Лашука, В. Гудака, Т. Романець, Л. Мельничук, В. Титаренка та інших науковців. Публікацію побудовано насамперед на матеріалах музейних колекцій, опрацьованих авторкою, зокрема НМУНДМ¹, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Національного музею народної архітектури та побуту України, Вінницького обласного краєзнавчого музею та експедиційних обстежень провідних осередків подільського гончарства, здійснених у 1980-х роках. Головну увагу приділено мальованій кераміці регіону.

Асортимент виробів гончарів Поділля включає усі основні різновиди української народної кераміки. За технологічними характеристиками, за художніми якостями, за кількістю майстрів осередки подільського гончарства не рівнозначні. У низці центрів виготовляли лише теракотовий посуд, інші відомі мальованими мисками й значна кількість осередків дає матеріал по всіх видах продукції.

Найвідоміші осередки подільської мальованої кераміки – Бубнівська, Гайсин, Кіблич, Жерденівка, Василівка, Горишківка, Кришинці, Майдан-Бобрик, Шура-Бондурівська, Торканівка, Бар, Рахни-Лісові, Берлінці-Лісові (суч. Вінницька обл.), Смотрич, Миньківці (суч. Хмельницька обл.), Бережани, Копичинці, Підгайці, Товсте (суч. Тернопільська обл.). Виробництво простого кухонного посуду (полив'яного, теракотового, димленого) переважало в таких центрах, як Верхівка, Воеводчинці, Ладизин, Павлівка, Тиманівка, Тимар, Тростянець, (суч. Вінницька обл.), Адамівка, Пирогівка, Заміхів, Меджибіж, Ставниця (суч. Хмельницька обл.), Будзанів, Гончарівка, Струсів (суч. Тернопільська обл.) та багатьох інших. Теракотовий посуд на Поділлі, як і повсюдно в Україні, декорували риткуванням та писанням кольоровими ангобами, зрідка – лискуванням по червоному черепку. Димлені вироби – риткуванням і лискуванням.

У декорі мальованої кераміки подільські гончарі найчастіше поєднували контурне малювання й фляндрування. У більшості центрів ці техніки застосовувались паралельно. Окремі осередки славились переважно фляндруванням (Рахни-Лісові, Берлінці-Лісові, Миньківці). Лише в окремих центрах у декорі мальованої кераміки зустрічається риткування (Бар та Товсте).

Композиції декору мають багато спільного з керамікою інших регіонів. Щодо мотивів візерунків, то переважають загальноукраїнські із застосуванням рослинної і геометричної орнаментики. Зустрічаються зображення птахів, риб, іноді людей (Кіблич, Бубнівська, сучасна Вінницька обл.) і навіть сюжетні сценки (Бар, сучасна Вінницька обл.). Популярні такі мотиви, як «кривулька», «капанка», «косиці», «сосонки», квіти, «спускавки», «заячі вуха», які в кожному осередку трактуються своєрідно, хоч зустрічаються не лише в межах Поділля, а повсюдно в Україні. Характерними виключно для Поділля є «вилогі», «індичі хвости», «каблучки», «карбики» тощо [33 с. 214-215, табл. IV; 2, с. 21-24; 17 с. 24-25].

Особливості мальованої кераміки Східного Поділля яскраво характеризують вироби низки осередків, розміщених навколо Гайсина (Вінницька обл.). Серед них перше місце щодо кількості речей, майстрів, віртуозності й довершеності розписів посідає Бубнівська, в якій мальована кераміка з'явилась під впливом центрів цехового гончарства [2, с. 6; 31, с. 34-35; 20, с. 28]. Найближчі з них – стародавні цехові міста Гайсин та Кіблич.

Перші письмові згадки про Гайсин (нині районний центр Вінницької обл.) відносяться до початку XVII ст., коли містечко входило до Брацлавського воєводства і було фортецею, яка 1629 року налічувала 822 мешканці. 1795 року Гайсин став окружним містом Брацлавського намісництва, 1797 – повітовим містом Подільської губернії [26, с. 241; 9, с. 193; 12, с. 48]. Гончарством у Гайсині займалися здавна, хоча відомості про нього непевні. Гончарний цех існував у містечку, можливо, від XVI ст. [20, с. 26]. 1860 року в містечку було 339 ремісників (95 хат). [1, с. 608]. Серед них були й гончарі. Збереглися відомості і про продаж гончарних виробів: *«В г. Гайсине через каждые две недели бывают ярмарки по четвергам, на которых гайсинские ремесленники сбывают свои произведения, как-то: сапоги, колеса, простые возы, глиняную посуду (підкреслення моє. – О. К.) и т. п.»* [26, с. 242].

Серед робіт гайсинських майстрів, що збереглися в музейних колекціях, зокрема в НМУНДМ, переважають миски й полумиски, які датуються першою третьою XX ст. і дають часткове уявлення про характер мальованої кераміки містечка другої половини XIX – початку XX ст. Хоча атрибутування, здійснене завдяки написам, зробленим збирачами у 1920-х роках, приблизне й потребує уточнень [12, с. 48].

1 Свого часу (у 1978-1986 роках) авторка даної публікації під час роботи у відділі кераміки Державного музею української народної кераміки (НМУНДМ) займалась атрибутуванням й переінвентаризацією колекції кераміки музею, зокрема подільського гончарства [12].

Гайсинські миски й полумиски мають профільовані стінки, що й обумовлює розташування декору та його характер: денце і нижню частину стінок оздоблено центричною композицією, верхню їх частину – поодинокими мотивами або орнаментальними смугами, вінця – «кривулькою» чи «карбиками». Серед елементів декору популярні «косиці», «сосонки», квіти. Зустрічаються також мотиви, подібні до «косиць» з характерними видовженими відростками, нерідко доповненими крапками. Манера трактування декору доволі динамічна, навіть «живописна». Їй притаманні якийсь особливий «неспокій», рухлива мінливість контурів, експресивність.

Кіблич (давня назва – Кублич) також у давні часи, ймовірно, мав гончарний цех. Це було містечко Гайсинського повіту Подільської губернії (нині – село Гайсинського району Вінницької обл.), мешканці якого займалися в основному землеробством, деякі гончарством, шевством тощо. [26, с. 362; 12, с. 48].

Кіблич представлений у музейних зібраннях незначною кількістю виробів (в основному це миски й полумиски). Проте збереглися імена майстрів: Сафон Цвігун, Никифор Ямковий, Василь Кіблицький.

В декорі популярна техніка фляндрування. Кіблицькі миски найчастіше мають пружок по середині стінок, який підкреслено концентричними лініями чи рядом великих крапок, що виступають своєрідним обрамленням композиції, утвореної «сосонками», «косицями», фляндрованими квітами, й розміщеної на денці й у нижній частині стінок. На вінцях – «карбики», під ними – «спускавки». Тло біле, зрідка червоно-вохристе. Характерна риса кіблицьких розписів – виконання фігурних зображень технікою фляндрування (наприклад, зображення птаха на невеликому полумиску Сафона Цвігуна з колекції НМУНДМ). Серед виробів майстрів Кіблича виділяється також велика «миска на принос» Никифора Ямкового (кінець XIX – початок XX), оздоблена складною вертикальною композицією, утвореною віялоподібними елементами, виноградними гронами, плямами фляндрівки й хрестами. Із зовнішнього боку стінки миски прикрашено «сосонками» і хрестами (експозиція НМУНДМ). Цікавою є також миска з колекції Національного музею народної архітектури та побуту України також кінця XIX – початку XX ст. Її денце й нижня частина стінок декоровані «косицями» й своєрідними «сосонками», утвореними парами «косиць» і доповненими плямами фляндрівки. Навколо розміщено ряд великих крапок, над ними – «спускавки»; на вінцях – «карбики». Мотиви декору трактовано доволі живописно, вони суцільно заповнюють біле тло посудини, гармонійно поєднуючись між собою (мал. 1).

Найвідомішим осередком сільського гончарства Східного Поділля є Бубнівка Гайсинського пов. (нині – село Гайсинського району Вінницької

обл., мал. 2; 3). Від середини XIX ст. тут, як і в багатьох інших керамічних центрах України, особливого поширення в декоруванні виробів набула техніка підполив'яного малювання. Виникнення її в Бубнівці нерідко пов'язують з впливом Гайсина – найближчого міста, де існував гончарний цех і де три роки в одного з останніх цехових гончарів навчався Андрій Гончар (1823-1926), завдяки якому в Бубнівці і з'явилися підполив'яні розписи. Про це сам майстер розповідав Ю. Самаріну [31, с. 33-34]. Згідно з іншими джерелами, полив'яне виробництво потрапило до Бубнівки з сусіднього села Жерденівки [2, с. 7; 20, с. 28].

У Бубнівці, окрім мальованої кераміки, якій Бубнівка завдячує своєю популярністю, виробляли простий посуд (горщики, глечики, макітри,ринки): адже в селі, як відзначала Є. Спаська, наявні поклади глини «різноманітних гатунків» [33, с. 202]. В ангобному розписі, крім смуг, цяток, рисок, «кривулок», концентричних ліній, рядів крапочок, зустрічаються рослинні мотиви (квіти, «сосонки», гілочки, «косиці») [Див.: 36, с. 146 (мал. 12, 13, 14), 148 (мал. 16), 149 (мал. 21, 22)], появу яких Є. Спаська пов'язує з впливом мальованих виробів [33, с. 206]. Кольоровою поливою – зеленою, жовтою, брунатно-вишневою – вкривали барила, калачі, баклаги тощо. Створювали бубнівські майстри й фігурні посудини у вигляді баранців, каганці, ліхтарі на свічки, «баньки ставити на живіт», сюжетні композиції, іграшку тощо [36, с. 153]. Проте найбільшої слави здобула Бубнівка завдяки своїй мальованій кераміці. Велика колекція творів бубнівських майстрів зберігається в НМУНДМ (понад 200 зразків). Найдавніші миски цього осередку з колекції музею датуються кінцем 1850-х – початком 1860-х рр., тобто вони відносяться до витоків мальованого посуду села.

Аналіз бубнівської орнаментики блискуче зробила Є. Спаська [33], якій пощастило зафіксувати імена низки майстрів, зокрема, першого майстра бубнівської полив'яної кераміки Андрія Гончара [33, с. 215].

Підполивним малюванням гончарі Бубнівки декорували полумиски, тарілки, глечики, сільнички, «вазки на вареники», «поставці на кутю та сир» (мал. 3) і, звичайно ж, миски. Характер їхнього оздоблення залежав від форми й призначення [33, с. 208-209]. «Миска-вазка» й «кругла миска» мають заокруглено розгорнуті стінки, «проста з пружком» – профільовані по середині, що впливає на характер композиції декору: у перших двох різновидів він найчастіше не розподіляється на смуги, а миски зі зломом стінок вгорі майже завжди прикрашаються «спускавками», затікання яких зупиняє пружок. «Миски на принос» (вони, як вважає Є. Спаська, виникли з «миски-вазки» [33, с. 209]) мають переважно заокруглені стінки. Їх оздоблюють не тільки зсередини, а й ззовні, що обумовлено призначенням: за словами бубнівських майстрів, *«в них несуть панахиди; кладут 4 калачі, до*

криси свічку приліпит, і так стоїт на столі» [36, с. 150]. «Поставці на кутю та на сир», призначені для куті на Різдво й освячення сиру (сирної паски) на Великдень, вирішували у вигляді глибокої миски з розгорнутими вінцями або наближеної до широкого циліндра. Їх також пишно розмальовували зовні. Зсередини найчастіше розміщували великий хрест і смугу орнаменту по вінцях (мал. 3). Більшість з них мали покришку [36, с. 152].

Щодо змін у формах і декорі виробів бубнівських майстрів упродовж трьох поколінь, Є. Спаська писала: *«Важкі, прості форми в дідів переходять у різноманітні, вибагливі в синів та онуків, суворо симетричний, монументальний, стилізовано-рослинний орнамент замінює дрібніший, ближчий до натури, неспокійний»* [33, с. 219], при цьому *«гончарі першого покоління подавали рослину значно стилізованіше й абстрактніше, аніж сучасні гончарі, що підходять до виображення квітки натуралістичніше»* [33, с. 215]. У цілому роботи майстрів Бубнівки демонструють, як від досить лаконічних орнаментальних композицій відбувся поступовий перехід до колористичного багатства й різноманітних комбінацій мотивів, характерних для цього села.

Серед рослинних мотивів бубнівської кераміки найбільш популярні «косиці», «сосонки», ліроподібні «вилоги», «індичі хвости» (нагадують античну пальмету, мал. 2), квіти, виноград тощо. Геометрична орнамента включає «стовпчики», «спускавки», «карбики» (косі риски), «колосок» (вузька смуга фляндрівки), «кривульки». Нерідко на святково-обрядових предметах зустрічається зображення хреста й риби. На поєднанні й варіюванні цих мотивів і будується декор виробів бубнівських гончарів, виконаний у техніках контурного малювання і фляндрування, найчастіше поєднаними в оздобленні одного виробу. Композиції центричні або вертикальні. В основу центричних композицій найчастіше покладено своєрідну розету, утворену трьома, чотирма, п'ятьма й іноді більшою кількістю елементів. Це можуть бути «вилоги», «індичі хвости», «сосонки», «косиці», виноград, розміщені в різних варіантах і поєднаннях. Нерідко розета складається лише з «індичих хвостів», що відрізняються кольором та розміром, і доповнюється «косицями» й «накапуванням», або з чотирьох-п'яти квітів, які чергуються з «сосонками» та «косицями». Центром розети є менша за розміром розета, фляндрована квітка, пара «косиць» чи просто велика крапка, яка з'єднує стеблини п'яťох або сімох квітів чи листочків, що утворюють своєрідну «вихрову розету». Часто поєднання мотивів, розміщених на стінках у ритмічному чергуванні, також утворюють своєрідну розетоподібну композицію, навіть, якщо вони не з'єднані між собою. Геометричні елементи (поодинокі крапочки, «накапування», кола з крапками в центрі тощо) доповнюють основні мотиви або ж виступають

обрамленням усієї композиції («кривульки», «колосок», концентричні лінії, «стовпчики», «спускавки»). На вінцях найчастіше розміщено «карбики», іноді (на полумисках) – смугу фляндрівки.

Головна особливість бубнівської мальованої кераміки – рясне заповнення тла, яскравий червоно-вохрисий колір якого активно взаємодіє з насиченими кольорами розписів – білим, нерідко з жовтуватим відтінком, зеленим, темно-брунатним, майже чорним.

Більшість майстрів, які працювали в Бубнівці наприкінці XIX – початку XX ст., мали прізвище «Гончар». Найталановитіші з них Степан (один з найстаріших), його племінник Митрофан і онук Григорій, Іван з сином Михайлом, Данило, Лука, Мильон (Омелян), Мойса (Мусій, мал. 3), Семен, Тома (Хома) [33, с. 219-221]. Майже всі вони були учнями відомого бубнівського гончаря, який запровадив в селі підполив'яне малювання, Андрія Гончара (1823-1926) [31, с. 33-34]. Відомим майстром був Агафон Герасименко (1850-1925) – батько провідних гончарів XX ст. – Якіма (1888-1970) та Якова (1891-1969), які на початку XX ст. розпочинали заняття промислом. Полумисок, виконаний Агафоном Герасименком у 1880-1890-х роках, експонується в НМУНДМ. Поряд в експозиції НМУНДМ представлено дві унікальні миски Якова Гончара, який навчався в Кібличі у Василя Кіблицького [33, с. 215]. Декор мисок виконано під впливом Кіблича: біле тло (що не є характерним для Бубнівки) і зображення людської постаті на одній мисці і двох птахів – на другій, виконані фляндруванням.

Найпопулярніші бубнівські орнаментальні мотиви – «вилоги», «косиці», «сосонки» – були поширені в інших осередках колишнього Гайсинського повіту, проте майстри жодного з них не досягли такої довершеності й творчої варіативності, як гончарі Бубнівки. Зокрема в с. Жерденівці (нині – Гайсинського району) ці мотиви одноманітніші, дрібніші, трактовані доволі сухувато. Водночас жерденівські гончарі створили низку цікавих і нерідко вишуканих зразків. Дослідники 1920-х рр. Н. Геппенер та Ю. Самарін пов'язують виникнення техніки підполив'яного малювання в с. Жерденівці з впливом Кіблича [2, с. 6; 31, с. 35-36]. Розвідка Н. Геппенер вичерпно знайомить з гончарством Жерденівки на прикладі творчості трьох поколінь жерденівських гончарів. Частина речей, які були в розпорядженні дослідниці збереглася в колекції НМУНДМ. Це миски, «саятирки» (місцева назва «миски на принос») і дуже цікавий цидильник роботи Федора Лавренюка – найстаршого з династії гончарів на прізвисько Полив'яний, який, згідно з переказом, запровадив у Жерденівці техніку підполив'яного малювання. Його син і онук – Сила та Прокіп Лавренюки-Полів'яні – продовжували працювати у XX ст. Порівняння їхніх творів дозволило Н. Геппенер прослідкувати зміни стилістики розписів у межах однієї родини: перехід від

більш узагальнених мотивів декору та спокійної манери їх трактування у Лавренюка-діда до новіших, рухливіших та вигадливіших – у Лавренюка-онука [2]. Дослідниця, характеризуючи доробок наймолодшого – Прокопа, – відмічала: *«група білих мисок така огрядна, така чепурна, що робить враження ніби французьких речей доби рококо»* [2, с. 26].

В селі Берлінці-Лісові (Бирлінці-Лісові, Лісові Бирлінці, нині с. Лісове Барського р-ну Вінницької обл.), крім вишуканих фляндрованих мисок та полумисків виробляли теракотовий, димлений та полив'яний посуд, зооморфні посудини у вигляді баранів і биків [27, с. 66], речі церковного вжитку, побутові предмети, іграшку тощо. Дослідники також зафіксували виготовлення великих покришок для казанів, дахів для вуликів та величезних посудин для зерна, що вміщували до 80 кг [3, с. 305-306]. У 1906-1907 в селі існувала гончарна школа-майстерня [27, с. 98-100; 3, с. 305]. На той час Берлінці-Лісові за кількістю майстрів посідали друге місце в Подільській губ. – 100 дворів із 318 членами родин, зайнятих в промислі [27, с. 13, 110]. 3 гончарів О. Прусевич згадує І. Гонтара, який розпочав заняття промислом близько 1906 року й мав родину з 4 чоловік [27, с. 116 (додаток, табл. 1-2)].

Головні риси фляндрованих мисок Берлінців-Лісових – спокійна врівноваженість мотивів, організованих у центричні композиції, увага до вільного тла, заповненого дрібними мотивами, розміщеними рядами. Орнаментальні смуги утворено одним або двома елементами, що чергуються (наприклад, крапка і фляндрована квіточка). На дзеркалі – розета або концентричні кола з нанесеними на них рисками чи плямами фляндрівки. На вінцях – «кривулька». Декор місцеві гончарі найчастіше виконували білим, світло-зеленим і брунатним ангобами на червоно-вохристому тлі. Гармонійне поєднання окремих елементів, увага до деталей, спокійна врівноваженість всієї композиції розпису – ось головні риси мисок з Берлінців-Лісових.

Ще один, відомий за межами Поділля гончарний осередок, – Рахни-Лісові (нині – село Шаргородського р-ну Вінницької обл.), продукцію якого на зламі XIX-XX ст. вивозили в сусідні губернії. Щодо цього Є. Сіцинський відзначає: *«Главное занятие жителей – земледелие. Важным подспорьем служит гончарный промысел /.../; «поливанная» посуда Рахнянская расходится не только в Подольи, но проникает и в соседние губернии.»* [26, с. 869]. У 1912-1913 рр. в селі гончарувало понад 30 майстрів [27, с. 13], серед яких зафіксовано гончаря на прізвище М. Глова, що розпочав працювати наприкінці XIX ст. й мав родину з 6 чоловік [27, с. 116 (додаток, табл. 1-2)]. Особливо славились Рахни-Лісові фляндрованими мисками. Місцеві гончарі, як і майстри з Берлінців-Лісових, також нерідко намічають дзеркало миски чи полумиска розетою або концентричними колами. Проте композиційне вирішення декору та його трактування зовсім

інші. Розміщені на стінках візерунки досить щільно заповнюють тло. Серед популярних мотивів – «спускавки», S-подібні елементи, фляндровані квіти, арочки з крапельками, відрізки фляндрівки та «накапування», нанесені на концентричні лінії. Вінця найчастіше акцентуються «карбиками», доповненими крапками й плямами.

Серед виробів східно-подільських осередків особливе місце посідають миски с. Майдан-Бобрик (нині Літинського р-ну Вінницької обл.), оздоблені поодинокими гілочками з квітами, пуп'янками, виноградом, листочками, виконаними в техніці підполив'яного контурного малювання. Зрідка на гілці розміщено зображення невеликої пташки або ж пташка знаходиться в центрі миски й оточена рослинними мотивами. Іноді кілька гілочок або квітів утворюють центричну композицію. В окремих мисках три або чотири мотиви розміщено на стінках у вигляді широкої смуги. Найчастіше контур малюнка виконано білим ангобом, що якимось особливо яскраво й святково «читається» на червоно-вохристому тлі. Білий контур доповнено зеленим і брунатним ангобами. Верхня частина стінок мисок прикрашена концентричними смугами, вінця – «кривулькою», береги полумисків – рослинними й геометричними мотивами: хвиляста гілочка з завитками та ягідками, фрагменти подібної гілочки, що чергуються з групою арок, смуга «накапування» тощо. Манера розписів лаконічна, навіть сухувато-графічна. Декор займає незначну частину миски, залишаючи багато вільного тла.

Обстеження села, здійснене О. Прусевичем у 1912-1913 роках, дозволило вченому зробити висновок, що в Майдан-Бобрику на той час працювало 32 гончарі, кореспондентське обстеження дало цифру 60 [27, с. 13]. Остання цифра підтверджується даними 1925 року, коли майстрів налічувалося 89, та 1927 – 74 особи [21, с. 238]. Гончарювали і в сусідніх селах – Кам'яногірці, Павлівці, Гушчинцях, Іванові. Проте там робили переважно простий посуд [7, с. 41]. Гончарі Майдан-Бобрика, крім мисок та полумисків, виготовляли глеки, гладушки, макітри, друшляки, вазони для квітів, кухлики для церкви,ринки з ручками і без ручок,ринки для печива тощо [7, с. 42-43].

До західно-подільської зони української народної кераміки Ю. Лашук відносить одне з найстаріших цехових міст Поділля – Бар (нині – районний центр Вінницької обл.) [18, с. 18; 17, с. 27]. У писемних джерелах він вперше згадується 1401 року [21, с. 204], а також у грамоті Свидригайла 1405 року під назвою Ров (Рів) [26, с. 623]. Хоча деякі дослідники вважають, що місто існувало вже в середині XIV ст. [21, с. 204]. Після загарбання Поділля поляками місто входило до складу Подільського воєводства і було власністю окремих шляхтичів [9, с. 114]. Від XVI ст. у Барі існував гончарний цех [20, с. 27]. Згідно з податковими списками, у цей час тут працювали 3 гончарі [27, с. 14], у другій половині XVII ст. – 15 [20, с. 27; 21, с. 204].

Характерні риси кераміки Бару виявляються і у формах виробів, і в характері декору. Миски мають заокруглено розгорнуті стінки. Вінця (нерідко вони досить широкі) відігнуті. Баньки яйцеподібної форми з вузькою шийкою, на якій розташовано характерний виступ. Дзбанки мають кулястий трохи видовжений і звужений у придонній частині тулуб і трохи ширшу від баньки горловину. Баньки та дзбанки декоровані «кривульками», рисочками, концентричними колами та характерними аркоподібними мотивами, заповненими плямами й мазками. Подібні арочки зустрічаються в оздобленні української кераміки XVIII ст. Що ж стосується мисок, то в їхньому декорі популярне зображення птаха в оточенні рослинних мотивів, гілка або центрична композиція з листя, ягід, квітів. Малюнки намічено контуром і заповнено кольоровими плямами. Фігурку пташки розподілено на кілька частин, які заповнено різнокольоровими ангобами.

У виробках Бара другої половини XIX – початку XX ст. панує біле тло. Крім характерних для всієї України брунатної, зеленої і вохристої фарб, барські майстри використовували жовту й вохристу з характерним рожеватим відтінком. У цьому ж колориті виконував розписи Павло Самойлович (Самолович), який у підполілляне малювання запровадив ритований контур і зображення побутових сцен. Він навчався в Коломийській гончарній школі й зазнав впливу гуцульської кераміки [20, с. 27; 21, с. 207]. Однак, твори П. Самойловича позначені низкою специфічних рис і свідчать про творче переосмислення системи розписів Прикарпаття.

Упродовж першої третини XX ст. в стилістиці декору Бара відбулися значні зміни: поступово припиняється виробництво білофонних мисок, полумисків, баньок, дзбанків з рослинною орнаментикою, зображеннями птахів і сюжетними розписами. Речі другої половини 1910-1920-х років відрізняються від «класичного» Бара. У цей час з'являється темно-брунатне (майже чорне) або коричнево-вохристе (без обливання) тло і зникає контурне малювання. Використовується техніка фляндрування з переважанням геометричних мотивів. Асортимент виробів залишається доволі різноманітним: баньки, дзбанки, миски, полумиски, вазони для квітів, макітри, глечики, слоїки, свічники, баклаги, антропоморфні й зооморфні посудини, іграшка. [6, с. 146-147].

Найвідомішим осередком території сучасної Хмельницької області є Смотрич – стародавнє цехове містечко (нині смт Дунаєвського району). [16; 21, с. 212-217; 15; 12, с. 53-54], яке 1448 року отримало Магдебурзьке право [26, с.368]. У першій половині XVI ст. тут, згідно із податковими списками, був зареєстрований один гончар як платник податку в розмірі одного золотого [27, с. 14]. Обряди та звичаї, пов'язані з цеховим гончарством, збереглися у Смотричі до 1980-х рр. [30, с. 304].

У колекції НМУНДМ зберігається кілька унікальних мисок і полумисків смотрицьких цехових гончарів 1860-90-х рр., які свідчать про надзвичайно високий рівень розвитку гончарства в містечку вже в другій половині XIX ст. Кожен з них репрезентує певний стилістичний напрямок місцевої кераміки. Полумисок роботи Якова Родзянського з високими конусоподібними стінками, вкритий зеленою поливою, датується 1860-ми рр. Юхим Грондецький – автор миски 1890-х рр., декорованої фляндрованими квітами й великими крапками, між якими розміщено концентричні кола з нанесеною на них зигзагоподібною «кривулькою», видозміненою фляндруванням. Серед найдавніших зразків смотрицької кераміки – велика миска 1880-х рр. з широкими білими, брунатними й зеленими смугами (мал. 4) і полумисок 1890-х років, прикрашений гілкою із п'ятьма заокругленими листочками, виконаними розтягнутими краплями. Розписи смотрицьких майстрів початку XX ст. нагадують мереживо й відзначаються якоюсь особливою легкістю та делікатністю, що досягається застосуванням незначної кількості елементів орнаменту, вільно розміщених на поверхні миски чи полумиска, або детальною розробкою великих мотивів: тулуб птаха, квітка, листя, трикутник заповнюються рисками, «накапуванням», крапками, плямами фляндрівки. Проте деталізація не заважає цілісності сприйняття речі.

Якщо в другій половині XIX ст. у Смотричі робили полумиски з високими конусоподібними стінками й широкими відігнутими під кутом вінцями та миски з пружком, то на початку XX ст. і у 1920-х рр. миски мають переважно заокруглені, досить розлогі стінки, наближені до півсфери; стінки полумисків невисокі, широко розгорнуті вгорі. У декорі з'являється особлива пишність, яка з часом відточується і поступово спрощується. Переважають асиметричні композиції на білому тлі, утворені гілочками з ягідками, квітами у вигляді великої крапки, оточеної «накапуванням», галузками з мереживним листям, розробленим рисками, плямами фляндрівки, віялоподібними листочками. Один з найпопулярніших елементів смотрицького декору – великі крапки, іноді з маленькою крапочкою в центрі. Назви мотивів – «гребінець», «виноград», «шишка», «смеречка», «когутик» [10, с. 167]. Характерною для Смотрича є композиція із зображенням пташки на гілці з листочками. Вона легка, не перевантажена деталями. Кожен майстер малював пташку та її оточення по-своєму. Іноді тут зустрічаються дві пташки, симетрично розміщені відносно гілки. Серед провідних смотрицьких гончарів кінця XIX – початку XX ст. варто згадати Романа Микитовича Червоняка (1886-1933), Дмитра Івановича Качуровського (1885-1948), батька й сина Тимофія (1855-1933) та Дмитра (1899-1977) Небесних, Карпа Петровича Білоогого (1888-1974), Максима Небесного (мал. 5), полумисок роботи якого 1906 року експонується в НМУНДМ [15; 10, с. 166-168]. З декором

Смортича багато спільного в мисках, які походять з села Миньківці (нині Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.), де склалася своєрідна школа підполив'яного малювання в техніці фляндрування з використанням великих крапок, фляндрованих розет на денці, рядів арок, високих «спускавок», «карбиків», кривульок [Див. детальніше: 14; 11].

Надзвичайно цікава подільська неполив'яна кераміка. Багато осередків відомі чудовим простим тонкостінним посудом – горщики, глечики, баньки, риночки, макітри, двійнята. Конструктивні особливості форм доволі різноманітні. Однак, щодо окремих різновидів посуду можна вивести спільні для всього регіону риси. Мотиви декору майже не відрізняються від загальноукраїнських: «кривульки», концентричні смуги, плями, смужечки, рисочки, що підкреслюють конструктивні особливості форми й розташовані переважно у верхній частині тулуба посудини. Лише в поодиноких центрах використовували рослинні мотиви, наприклад, у Бубнівці в техніці писання (про що вже йшлося) та в містечку Будзанові (нині – село Буданів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.), де гончар Теофіл Земський, створюючи димлену кераміку, наносив технікою лискування рослинні візерунки, які після випалювання в безкисневому середовищі виблискували на тлі матового чорного черепка.

Своєрідний стиль ангобних розписів на теракотовому посуді склався в с. Адамівці (нині Віньковецького р-ну Хмельницької обл.), де за гончарним кругом працювали переважно жінки [10, с. 164-165]. Адамівському або «зіньківському» посуду (від назви містечка Зіньків, з якого веде родовід адамівський промисел), за влучним висловом Т. Романець, *«притаманна певна класичність, що викликає асоціацію з канонічними для європейців формами давньогрецького посуду»* [29, с. 76-77]. Адамівка разом з м. Зіньковом і с. Пирогівкою на початку ХХ ст. щодо кількості гончарів посідала перше місце в Подільській губернії – 867 майстрів [27, с. 109].

Особливо відомим став адамівський промисел завдяки виробам сім'ї гончаря Якова Йосиповича Бацуци (1854-1932/33?). Горщики, глечики, баньки, макітри розписували доньки майстра – Марія, Катерина, Ганна, Олександра та дружина Одарка Іванівна. На стінках посудин вони відтворювали сцени з повсякденного життя. Зображували селян за повсякденною працею – на полі, біля хати, в оточенні домашніх тварин тощо. Композиції доповнено рослинними мотивами, зображеннями сонця, зірок. Кращі зразки цих розписів відзначаються гармонійним зв'язком з формами посудин, виразними силуетами. Адамівські розписи позначені низкою своєрідних стилістичних рис, які свідчать про унікальність цього явища [Див. детальніше: 16; 29; 21, с. 217-237].

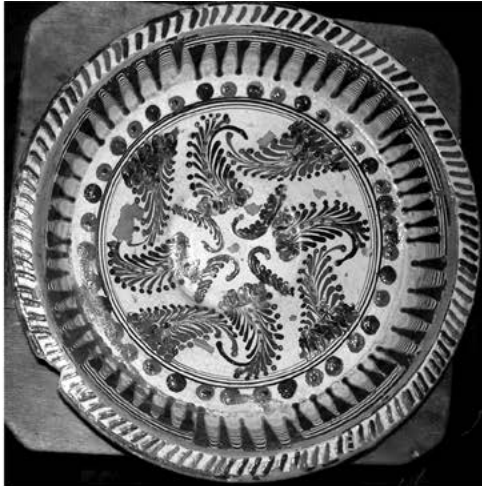
Як слушно свого часу відмітив Ю. Лащук, *«жодна із зон української кераміки не має такої різноманітності творчих стилів, як Поділля»* [17, с. 24]. У невеликій за обсягом публікації неможливо відтворити цілісну картину розвитку цієї важливої галузі народного мистецтва краю. Особливого розгляду потребує аналіз окремих різновидів подільської кераміки, наприклад, кахлів, систематизація асортименту подільських гончарів, типологія форм тощо. Ми майже не торкнулись характеристики провідних осередків простого посуду, кожен з яких заслуговує на окреме вивчення. Навіть малювану кераміку довелося розглянути побіжно. Не вдалося проаналізувати такі її осередки як Торканівка, Горишківка, Кришинці, Василівка (суч. Вінницька обл.), Бережани, Підгайці, Товсте (суч. Тернопільська обл.). Потребують додаткового осмислення та атрибування багато виробів Поділля з музейних та приватних зібрань. Досі ще під питанням залишається віднесення значної групи мисок до Шаргорода. Остаточного не розрізнено миски й полумиски з Гайсина та Шури-Бондурівської з колекції НМУНДМ. Не визначено окремі осередки Східного Поділля тощо. Проблем залишається чимало.

Список використаних джерел та літератури

1. Географическо-статистический словарь Российской империи. Том I. – СПб: Тип. В. Безобразова и комп., 1863. – 727 с.
2. Геппенер Н. Жерденівські ганчарі Лавренюки-Полив'яні / Н. Геппенер. – К.: Видання Київ. красового с.-г. музею та П.П.П. виставки, 1928. – 28 с.; III табл.
3. Гудак В. Гончарство села Лісове на Поділлі / Василь Гудак // Українське гончарство: наук. зб. за минулі літа. – Кн. I. – К.; Опішне: Молодь – Українське народознавство, 1993. – С. 305-310.
4. Гудак В. А. Кераміка / В. А. Гудак // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – С. 413-425.
5. Гудак В. А. Народная керамика Восточно-подольской зоны Украинской ССР (художественные особенности): Автореф. дис... канд. искусствоведения / Гудак Василий Андреевич. – М., 1985. – 24 с.
6. Гудак В. А. Творчість гончарів міста Бара / В. А. Гудак // Українське мистецтвознавство. – К.: Наук. думка, 1974. – Вип. 6. – С. 146-150.
7. Гудак В. А. Художні особливості народної кераміки з села Майдан-Бобрин на Вінниччині / В. А. Гудак // Громадянське поклонання митця : зб. матер. – Львів: «Вища школа», 1977. – С. 41-46.
8. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. – Л.: Изд. Гос. рус. музея, 1928. – 48 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Вінницька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – 778 с.

10. Клименко О. Гончарні осередки Черкаської, Чернігівської, Львівської, Хмельницької та Тернопільської областей / Олена Клименко // Українське гончарство: нац. культурол. щоріч. За рік 1995. — Опішне: Українське народознавство, 1996. — Кн. 3. — С. 159-172.
11. Клименко О. Гончарство Поділля: до проблеми атрибуції / Олена Клименко // Українська керамологія: нац. наук. щоріч. За рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні. — Опішне: Українське народознавство, 2011. — Кн. III, т. 2. — С. 170-186.
12. Клименко О. Осередки подільської кераміки в колекції Музею українського народного декоративного мистецтва / Олена Клименко // Музеї народного мистецтва та національна культура: зб. наук. пр. — К.: Златограф, 2006. — С. 44-58.
13. Клименко О. Народна кераміка Поділля / Олена Клименко // Образотворче мистецтво. — 1984. — №4. — С. 28-29.
14. Клименко О. Самобутній осередок подільського гончарства / Олена Клименко // Народне мистецтво. — 2009. — №1-2. — С. 38-43.
15. Клименко О. Спогади про Смотрич / Олена Клименко // Народне мистецтво. — 2003. — №3-4. — С. 40-43.
16. Лашук Ю. П. Специфіка гончарства Смотрича й Адамівки / Ю. П. Лашук // Народна творчість та етнографія. — 1969. — №1. — С. 32-36.
17. Лашук Ю. Українські гончарі / Юрій Лашук. — К.: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1968. — 40 с.
18. Лашук Ю. Ф. Украинская народная керамика XIX-XX ст.: автореф. дис.... докт. искусствоведения. — К., 1971. — 46 с.
19. Мельничук Л. Академічне українознавство та вивчення гончарних промислів Поділля у 20-х роках XX століття / Лідія Мельничук // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. — К.: Вид-во УНІСЕРВ, 2001. — №9. — С. 126-131.
20. Мельничук Л. Гончарство нашого краю: Минуле і сьогодення / Л. Мельничук // Народне мистецтво. — 2002. — №3-4. — С. 26-30.
21. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій половині XIX — XX століттях: історико-етнографічне дослідження / Лідія Мельничук. — К.: УНІСЕРВ, 2004. — 349 с.
22. Мельничук Л. С. Гончарні промисли Поділля у науковому доробку Є. Ю. Спаської / Л. С. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. — Вінниця, 2002. — Вип. 4. — С. 167-171.
23. Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в дослідженнях Олександра Прусевича / Л. С. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного

-
- Економіка. Медицина. Повсякдення
- педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. — Вінниця, 2001. — Вип. 3. — С. 251-256.
 24. Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в матеріалах етнографічних експедицій 20-х рр. XX ст. / Л. С. Мельничук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Історія. — 2001. — Вип. 55. — С. 68-71.
 25. Мельничук Л. Бубнівська кераміка / Л. Мельничук, І. Мельничук, М. Вдовцов. — Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1999. — 81 с.
 26. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Е. Сецинского. — Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. — XII + 996 с.
 27. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К.: типолитография С. В. Кульженко, 1916. — С. 9-116.
 28. Романець Т. А. Розписний посуд як художнє явище / Т. А. Романець // Поділля: історико-етнографічне дослідження. — К.: Доля, 1994. — С. 450-461.
 29. Романець Т. А. Художні особливості неполив'яного посуду у виробках майстрів Адамівки / Т. А. Романець // Художні промисли: Теорія і практика: зб. наук. пр. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 71-91.
 30. Савін Ю. Гончарство Поділля. Комплексний збір пам'яток гончарства Смотрича у Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику / Ю. Савін // Українське гончарство: наук. зб. за минулі літа. — К.; Опішне, 1993. — Кн. 1. — С. 301-304.
 31. Самарин Ю. А. Подольские гончары / Ю. А. Самарин. — М.: Наука и просвещение, 1929. — 44 с., табл. 1-10.
 32. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. — Каменец-Подольской, 1904. — Вип. X. — С. 418-494.
 33. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду / Євгенія Спаська // Матеріали до етнології. Видання Музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка ВУАН. — К., 1929. — Вип. II. — С. 201-228.
 34. Титаренко В. Миски Поділля. Альбом / Володимир Титаренко. — К.: Народні джерела, 2007. — 152 с.
 35. Фріде М. Форма і орнамент посуду з Поділля / М. Фріде // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії письменства та мови. — К., 1928. — С. 81-92.
 36. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі / Лідія Шульгіна // Матеріали до етнології. — К.: Вид-во музею Антропології та етнології ім. Хв. Вовка ВУАН, 1929. — Вип. II. — С. 111-187.

Мал. 1. Миска. Кінець XIX – початок XX ст., м. Кіблич, Гайсинський повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей народної архітектури та побуту України. Фото О. Клименко.

Мал. 2. Миска. Кінець XIX – початок XX ст., с. Бубнівка, Гайсинський повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.

Мал. 3. Мойса Гончар. Поставець. Кінець XIX – початок XX ст., с. Бубнівка, Гайсинський повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.

Мал. 4. Миска. 1880-і рр., м. Смотрич, Кам'янецький повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.

Мал. 5. Максим Небесний. Полумисок. 1906, м. Смотрич, Кам'янецький повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.